

Vrijednost podučavanja usporednog ustavnog prava za razvoj kompetencija suvremenih pravnika

Miloš, Matija; Brajković, Luka

Source / Izvornik: **Unaprjeđenje kvalitete studiranja na pravnim fakultetima u Hrvatskoj, 2021, 237 - 250**

Conference paper / Rad u zborniku

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:118:164825>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-21**

PRAVRI

Pravni fakultet Faculty of Law

Sveučilište u Rijeci
University of Rijeka

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Law](#)
[- Repository University of Rijeka, Faculty of Law](#)

uniri DIGITALNA
KNJIŽNICA

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Dr. sc. Matija Miloš, mag. iur. i LL.M*
Luka Brajković**

VRIJEDNOST PODUČAVANJA USPOREDNOGA USTAVNOG PRAVA ZA RAZVOJ KOMPETENCIJA SUVREMENIH PRAVNIKA

UDK: 378.35:342

Primljeno: 7. 12. 2020.

Prihvaćeno: 5. 3. 2021.

Pregledni znanstveni rad

Sažetak

Iako se pravo tradicionalno uzima kao dominantno nacionalna disciplina, suvremeni se pravници sve češće moraju snalaziti u kontekstima koji ne obuhvaćaju nužno samo norme države u kojoj su ostvarili svoje profesionalno obrazovanje. U tom se svjetlu nameće i problem osposobljavanja budućih pravnika za razumijevanje stranoga prava i komuniciranja s profesionalcima koji su uključeni u njegovo stvaranje i primjenu. Svrha je ovoga rada istražiti ima li usporedno ustavno pravo svoje mjesto u tom pothvatu. U literaturi ta je disciplina već bila predmet brojnih kritika i mjestom nastanka različitih metodoloških inovacija. Bez pretenzija iscrpnoga prikazivanja svih tih složenosti usporednoga ustavnog prava, u ovom se radu prvo prikazuju njegova središnja obilježja te se tvrdi da je središnje sporno mjesto discipline izgradnja instrumenata kritičke refleksivnosti kod istraživača. Zatim se pitamo kako bi se u hrvatskom kontekstu moglo dizajnirati obrazovno iskustvo koje bi potenciralo tu kvalitetu. U tom je svjetlu zaključak rada da tek predstoji kvalitetnije iskorištavanje usporednoga ustavnog prava za razvoj metakognitivnih sposobnosti pravnika.

Ključne riječi: usporedno ustavno pravo, pravničke kompetencije, pravno obrazovanje.

1. UVOD

Već će površan pogled na postojeću hrvatsku ustavnopravnu književnost otkriti da domaći autori nisu usmjereni samo na egzegezu tumačenja hrvatskoga ustava. Zaista, još u djelu Ladislava Polića, jednoga od profesora ustavnoga prava iz prvih desetljeća dvadesetoga stoljeća, nalazimo nastojanja da se pojam demokracije rasvijetli upravo prikazivanjem obilježja stranih ustavnih demokracija, poglavito one

* Poslijedoktorand, Sveučilište u Rijeci – Pravni fakultet, mmilos@pravri.hr

** Student IV. godine Integriranog studija pravo, Sveučilište u Rijeci, Pravni fakultet, lbrajkov1@pravri.hr

francuske i britanske.¹ Prebacimo li se na kraj dvadesetoga stoljeća i početak onoga tekućeg, ponovno ćemo zamijetiti zaokupljenost suvremenih autora stranim uzorima, pogotovo onima koje Biljana Kostadinov proziva „razvijenim demokracijama“.² Sjedinjene Američke Države³, Francuska⁴, Ujedinjeno Kraljevstvo⁵ i Njemačka⁶ najčešći su *sumnjivci*⁷ o čijim se uređenjima raspravlja i u odnosu na koje se povlače paralele s hrvatskim stanjem stvari.

Svrha je rada propitati kako se ova izražena prisutnost stranih pravnih poredaka u ustavnopravnoj književnosti treba odražavati na podučavanje ustavnoga prava u Republici Hrvatskoj. Iako se neće svi pravници baviti isključivo ili dominantno ustavnim pravom, ovdje se pitamo kako barem elementarno usporedno istraživanje te pravne grane može doprinijeti razvoju kompetencija pravnika i koliko se takvo što ostvaruje kod nas. S time na umu, prvo opisujemo usporedno ustavno pravo kao disciplinu. (2.) Nakon njezina općeg prikaza u trećem poglavlju tvrdimo da je njezino središnje sporno mjesto potreba za instrumentima osiguravanja kritičke refleksivnosti istraživača. (3.) Ona je prilika za osvješćivanje i preispitivanje vlastita načina razmišljanja o pravu. U četvrtom se poglavlju propituje što bi bilo potrebno ne bi li se kritičku refleksivnost ugradilo u obrazovno iskustvo pravnika u hrvatskom kontekstu i zašto bi to bilo korisno u kontekstu vladajuće paradigme pravnoga obrazovanja. (4.)

2. ODREĐIVANJE DISCIPLINE USPOREDNOGA USTAVNOG PRAVA

Usporedno ustavno pravo možemo označiti kao složenu disciplinu jer se sastoji od dviju komponenata: usporednoga i ustavnoga prava. Slikovito rečeno, usporedno je pravo poput broda koji se, iz svoje domaće i dobro poznate luke, mora otisnuti u druga i nepoznata prostranstva kako bi proširio svoje obzore i naposljetku se, s novim i stečenim spoznajama, vratio u svoju matičnu luku iz koje je isplovio. Usporedno pravo se, dakle, bavi proučavanjem načela, instituta i normi prava nastojeći ih usporediti u

- 1 Ladislav Polić, *O razvoju demokratske misli* (Zagreb: Tisak Dioničke tiskare, 1918.), 19.
- 2 Vidi, primjerice, Biljana Kostadinov, „Referendum građanske inicijative“, u: *Referendum narodne inicijative u Hrvatskoj i Sloveniji*, ur. Robert Podolnjak, Branko Smerdel (Zagreb: Hrvatska udruga za ustavno pravo, 2014.), 122.
- 3 Biljana Kostadinov, „Načelo jasnoće referendumskog pitanja u Europi i SAD-u“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 65, br. 1 (2015.): 66-82.
- 4 Đorđe Gardašević, „Američka iskustva – promišljanje europske budućnosti“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 66, br. 1 (2016.): 61-86; Biljana Kostadinov, „Ustavni identitet“, u: *Dvadeseta obljetnica Ustava Republike Hrvatske*, ur. Arsen Bačić (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2011.), 310.
- 5 Petar Bačić, „Drugi dom – stanje, poslanje, perspektive“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 44, br. 1 (2007): 87-104.
- 6 Matija Miloš, *Ustrojstvo i učinak građanskih inicijativa u kontekstu koncepta predstavljanja – doktorski rad* (Zagreb: Pravni fakultet u Zagrebu, 2019.).
- 7 Značajna je iznimka od ovoga znanstvena monografija Ane Horvat Vuković, koja pruža detaljnu, gotovo ustavno-etnografsku interpretaciju indijskog iskustva s mjerama pozitivne diskriminacije. (Ana Horvat Vuković, *Pravno uređenje pozitivne diskriminacije kroz poseban osvrt na primjer Indije*, Zagreb: Hrvatska udruga za ustavno pravo, 2015.)

različitim pravnim sustavima.⁸ S druge pak strane, ustavno je pravo dobro poznata grana prava uglavnom ograničena na pojedine države.⁹ Njezin je predmet interesa u užem smislu svakako ustav kao najviši politički akt i temelj svakoga pravnog poretka, a u širem i svako ono pravilo koje se dotiče obnašanja i raspodjele državne vlasti.¹⁰ Ovdje ćemo pokazati zbog čega se ono povezuje s usporednim pravom i, u najkraćim crtama, kako to čini.

Usporedno ustavno pravo jest disciplina koja se bavi sustavnim proučavanjem ustavnoga prava, pravne znanosti, sudske prakse i institucija u različitim državnim uređenjima.¹¹ Osnovna metoda kojom se ono služi jest stvaranje koncepata kroz brojne opise, kako je naziva Hirschl, istih ustavnopravnih fenomena u različitim državama.¹² U suštini tu se radi o logičkoj metodi indukcije. Polazi se od zamijećenih ustavnopravnih fenomena u različitim državama, koji se manifestiraju na vrlo sličan način, iz čega se izvode općenitiji pojmovi i koncepti. Primjerice, iz neposrednoga opažaja kako predsjednici u različitim državama imaju vrlo široke ovlasti izvodi se opći pojam predsjedničkoga sustava vladavine.

Ovakvo određenje usporednoga ustavnog pristupa bitno pojednostavljuje izbor koji stoji pred teoretičarom kad odluči povlačiti paralele između ustavnih poredaka. Zapravo se može razlikovati više pristupa usporedbi, koji ovise o cilju istraživanja i razlikuju se po materiji koju uzimaju u obzir. Riječ je o klasifikacijskom, historijskom, normativnom, funkcionalističkom i kontekstualnom te takozvanom *bricolage* pristupu.¹³ Njihove karakteristike u bitnome otkrivaju njihovi nazivi. Klasifikacijski je usmjeren na izgradnju kategorijalnoga aparata koji služi daljnjem istraživanju¹⁴, normativni se bavi potragom za univerzalnom vrijednosnom potkom ustavne vladavine¹⁵, kontekstualni inzistira na uklopljenosti prava u određeno okruženje¹⁶.

8 *Black's law dictionary*, izmijenjeno 4. izdanje, (St. Paul: West Publishing Co., 1968.), 353.

9 Globalni konstitucionalizam nastoji pokazati da ustavne strukture postoje i preko nacionalnih granica, posebno u prostoru međunarodnog prava. (Anne Peters, Klaus Armingeon, „Introduction – Global Constitutionalism from an Interdisciplinary Perspective“, *Indiana Journal of Global Legal Studies* 16, br. 2 (2009): 385.

10 U tu kategoriju, naravno, ubrajamo i temeljna prava koja, uređujući odnos države i onih podložnih njezinom utjecaju, na svoj način doprinosi uređenju legitimne državne prisile. V. Arsen Bačić, *Ustavno pravo Republike Hrvatske*, Drugo izdanje, (Split: Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu, 2006.), 18.; Predmet Ustavnoga prava podrazumijeva „juridičko ograničavanje političkih fenomena“, a smisao ustavnoga prava je organizacija miroljubivog supostojanja vlasti i slobode. V. Arsen Bačić, *Ustavno pravo: Teorija i interpretacija*, (Split: Pravni fakultet u Splitu, 1995.), 12. i 18.

11 Ran Hirschl, „The Rise of Comparative Constitutional Law: Thoughts on Substance and Method“, 11. <https://www.jura.uni-hamburg.de/media/ueber-die-fakultaet/personen/albersmarion/seoul-national-university/course-outline/hirschl-2008-the-rise-of-comperative-constitutional-law-pdf.pdf> (pristupljeno 15. listopada 2020.)

12 Ran Hirschl, *Comparative Matters: The Renaissance of Comparative Constitutional Law*, (Oxford: Oxford University Press, 2014.), 120.

13 Michel Rosenfeld i Andrés Sajó, eds., *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, (Oxford: Oxford University Press, 2012.), 56.

14 Ibidem, 59.

15 Ibidem, 61.

16 Jednostavni kontekstualizam samo afirmira uvjetovanost prava kontekstom države u kojoj

Dominantni funkcionalni pristup promatra ustavna određenja kao sredstvo rješavanja određenih, manje ili više univerzalnih problema.¹⁷ *Bricolage*, konačno, promatra pravne poretke kao „kolaže“ koji su nastali tako da tvorcima i tumačima prava u svojem djelovanju posežu za materijalima koji su im dostupni bez neke velike pozadinske teorije.¹⁸ Njega se, kao i sve druge pristupe, može kombinirati s drugima čime se pred istraživačem otvara jedna nova dimenzija složenosti.

Razvidno je kako je usporedno ustavno pravo poprilično izazovno. Usprkos tomu, iz nekoliko razloga privlači pažnju istraživača. Na razini pojedinca moguće je da ćemo posegnuti za stranim ustavnim pravom zbog nužnosti koju nameće problem s kojim se suočavamo, puke znatiželje ili određene političke agende.¹⁹ Na razini intelektualnih zajednica koje se usporednim ustavnim pravom bave, pojačani je interes, kao što ističe Tushnet, dolazio u valovima obično izazvanima dramatičnim ustavotvornim projektima.²⁰ Primjerice, činjenica da su mnogi postautoritarni režimi u Latinskoj Americi, Aziji i dijelovima Afrike morali vrlo brzo prihvatiti i utemeljiti načela suvremenoga konstitucionalizma u njihovoj tranziciji prema demokraciji, pobudila je veliko zanimanje teoretičara za ovu disciplinu.²¹ Nadalje, povećani interes za usporednim ustavnim pravom izazvan je sve većom ekspanzijom interesa za razvojem nadnacionalnoga ustavnog prava kao i sve veća prekogranična relevantnost nacionalnih ustavnih identiteta.²² Konačno, rastuća važnost ustavnoga sudovanja u pravnom i političkom životu država očekivano je osnažila interes za razumijevanjem pristupa koje različiti sudovi zauzimaju naspram istih ili srodnih problema.²³ Rasprava o „migraciji ustavnih ideja“²⁴ ili „sudskoj globalizaciji“²⁵ u koje ovdje ne možemo

se usvaja i primjenjuje, a ekspresivizam promatra pravo kao izraz samorazumijevanja svake pojedinačne nacije. V. Sujit Choudry, ed., *Migration of Constitutional Ideas* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006.), 65.; Jedan primjer ekspresivizma je Hegelovo shvaćanje. Za Hegela je ustav „rad stoljeća, ideja i svijest onog umnog, ukoliko je ono razvijeno u jednom narodu“; V. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, (Sarajevo: Veselin Masleša: Svjetlost, 1989.), 405.

- 17 Mark Tushnet, „The Possibilities of Comparative Constitutional Law“, *The Yale Law Journal*, Vol. 108., 1225.-1309., 1228. <https://core.ac.uk/download/pdf/215559132.pdf> (pristupljeno 29. listopada 2020.)
- 18 Tushnet, „The Possibilities of Comparative Constitutional Law“, 1238.; Kod nas se taj termin prevodi kao krpež i označava vještinu stvaranja novih struktura kombiniranjem različitih simbola i kulturnih elemenata. <http://struna.ihjj.hr/naziv/krpez/25146/>; http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=elhuURc%3D (pristupljeno 29. listopada 2020.)
- 19 Hirschl, *Comparative Matters: The Renaissance of Comparative Constitutional Law*, 148.-149.
- 20 Mark Tushnet, *Advanced Introduction to Comparative Constitutional Law*, 2nd edition, (Cheltenham (UK) i Northampton (USA): Edward Elgar Publishing, 2014.), 1.
- 21 Hirschl, „The Rise of Comparative Constitutional Law: Thoughts on Substance and Method“, 14.
- 22 Sergio Bartole, „Comparative Constitutional Law-an Indispensable Tool for the Creation of Transnational Law“, *European Constitutional Law Review*, vol. 13, br. 4 (2017): 601. (pristupljeno 28. listopada 2020.)
- 23 Tom Ginsburg i Rosalind Dixon, eds., *Comparative Constitutional Law (Research Handbooks in Comparative Law)*, (Cheltenham (UK) i Northampton (USA): Edward Elgar Publishing, 2011.), 3.
- 24 Chourdy, ed., *Migration of Constitutional Ideas*, IX. i dr.
- 25 Anne-Marie Slaughter, „Judicial Globalization“, *Virginia Journal of International Law*, Vol. 40,

ulaziti, izraz je toga razvoja.

Usporedno ustavno pravo, kako će se to i pokazati u nastavku, nije isključivo pravna disciplina, već se u njoj isprepliću i mogu naći primjenu brojne druge nepravne znanstvene discipline. Radi se o vrlo interdisciplinarnome području, na kojem bi svoju primjenu mogle naći, *inter alia*, politička znanost, sociologija, evolucijska biologija itd.²⁶ Učinilo bi se veliku nepravdu usporednom ustavnim pravu kad bi ga se svodilo ili isključivo isticalo samo njegovu čisto pravnu dimenziju. Moramo se, stoga, složiti s Hirschlom i njegovim stajalištem²⁷ prema kojem se problemi, kojima se bavi usporedno ustavno pravo, ne mogu rješavati isključivo pravnom argumentacijom kao da ustavno pravo nastaje, živi i prestaje u akademskom vakuumu. Međutim, teza o otvaranju usporednoga ustavnog prava drugim disciplinama nije naišla na jednoglasni odjek. Način na koji bi se ta disciplina mogla povezati s drugima predstavlja stoga jedno od spornih mjesta usporednih ustavnopravnih razmatranja, a upravo se tim spornim mjestima bavimo u nastavku.

3. ODREĐIVANJE KRITIČKE REFLEKSIVNOSTI ISTRAŽIVAČA: SREDIŠNJI IZAZOV I PROSTOR RAZVOJA USPOREDNOGA USTAVNOG PRAVA

Ovdje pružamo interpretaciju kritika upućenih usporednom ustavnim pravu, tvrdeći da ih povezuje zahtjev osiguravanja kritičke refleksivnosti pojedinca koji razvija usporedni ustavnopravni projekt. Biti refleksivan znači „prepoznati svoj položaj u svijetu kako bi se bolje razumjelo granice vlastitoga znanja i više osvijestilo društvene stvarnosti drugih“²⁸. Poanta je kritičke refleksivnosti razumjeti kako „diskurzivno stvoren društveni svijet utječe“ na stvaranje „znanja i društvenih normi“²⁹. To da je takva kritička refleksivnost isprepletena s usporednim ustavnim pravom razvidno je iz već ranije prikazane Tushnetove rasprave o trima osnovnim pristupima uspoređivanju: funkcionalizmu, kontekstualizmu i *bricolageu*. Iz nje možemo zaključiti da u pristup uspoređivanju uključujemo pretpostavke o načinu na koji ustavnopravna materija nastaje i o mjeri u kojoj je vezana za svoj društveni kontekst.³⁰ Biti kritički refleksivan

Issue 4 (Summer2000), pp. 1103-1124, 1104. i dr. https://heinonlineorg.ezproxy.nsk.hr/HOL/Page?collection=journals&handle=hein.journals/vajint40&id=1108&men_tab=srchresults (pristupljeno 13. studenoga 2020.)

26 Lorenzo Zucca, „Montesquieu, Methodological Pluralism and Comparative Constitutional Law“, *European Constitutional Law Review*, 5: 481-500, 2009., 482. https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/4398500/mod_resource/content/2/Montesquieu%2C%20Methodological%20Pluralism%20and%20Comparative%20Constitutional%20Law%20-%20Zucca.pdf (pristupljeno 29. listopada 2020.)

27 Hirschl, *Comparative Matters: The Renaissance of Comparative Constitutional Law*, 281.

28 Stella L Ng, Sarah R Wright i Ayelet Kuper, „The Divergence and Convergence of Critical Reflection and Critical Reflexivity: Implications for Health Professionals Education“, *Academic Medicine* 94, br. 8 (2019.): 1124.

29 Loc. cit.

30 Primjerice, funkcionalist će smatrati da su ustavnopravna rješenja usmjerena na rješavanje problema koje se može poopćiti te će stoga biti naklonjeniji izvođenju prava iz njegovog konteksta. Ekspresivist će smatrati da je pravo usko povezano sa zajednicom u kojoj je usvojeno

znači osvijestiti i artikulirati te pretpostavke i moći ih preispitati.

Kritičari usporednoga prava općenito upozorili su na važnost kritičke reflektivnosti. Legrand tako upućuje kritiku pojednostavljenju koje dolazi s pokušajima „seobe“, „transplantacije“ ili „preuzimanja“ jednoga pravnog instituta iz jednoga poretka u drugi. Legrand je kao kontekstualist naglasio da je važno imati u vidu kako pravo nije nešto što može putovati „neopterećeno povijesnom, epistemološkom ili kulturalnom prtljagom“³¹. Smisao pravila ne može se izvoditi samo iz tekstualnoga traga, već je predmetom konstrukcije koja se uvijek odvija u određenoj zajednici čija se obilježja ne mogu jednostavno poopćiti ili seliti iz jedne jurisdikcije u drugu.³² Poseban je pritom izazov što komparativist ne bi trebao samo biti svjestan okvira u kojima djeluje pravo koje je predmetom njegova interesa, već i okvira u kojima on sam djeluje. Naime, usporedno pravo utjelovljuje se u istraživaču posredstvom pravnoga obrazovanja i s time povezanoga usvajanja određenoga, dominantnoga diskursa, uvjetovanoga kulturom istraživača. Zbog toga i usporedni pothvat odražava osobni senzibilitet onoga koji uspoređivanje vrši.³³ Njime se ne određuju samo dva ili više pravnih sustava uključenih u istraživanje, već i autor koji ne može pobjeći iz svoje kože i s potpuno objektivnoga gledišta razmotriti svoje i drugo pravo kao što bi ornitolog promatrao različite vrste ptica.

Imajući ovo u vidu, razvidno je da istraživanje u domeni usporednoga ustavnog prava ne traži samo pravničke kompetencije, već i promišljanje o načinu na koji kao pravnici razumijemo i konstruiramo društvenu stvarnost. Drugim riječima, usporedno ustavno pravo traži znatnu dozu metakognicije.³⁴ Taj se zahtjev u postojećoj literaturi odražava u metodološkim prijedorima. Primjerice, izboru slučajeva koji se u usporednim ustavnopravnim projektima uspoređuju ne prigovara se samo zbog nedostatne sustavnosti³⁵, već i zbog toga što filtriranje relevantnih primjera skriva nepreispitane pretpostavke o istraživanju³⁶. U tom bi svjetlu uspoređivanje različitih ustavnopravnih poredaka tražilo od istraživača da postane daleko osjetljiviji i na suptilnosti pravnih poredaka u čije sadržaje zadire, ali i vlastita iskustva i karakteristika koje projicira u svoj projekt.

te biti daleko skeptičniji prema povlačenju paralela s drugim poretkom. Zastupnik trećeg pristupa, *bricolage*, polazit će od pretpostavke da se pravni poredak gradi „u hodu“, bez neke velike vizije i sustavnosti te neće nužno skretati u krajnosti koje karakterizira funkcionalizam i ekspresivizam.

31 Pierre Legrand, „The Impossibility of „Legal Transplants““, *Maastricht Journal of European and Comparative Law* 4, br. 2 (1997.): 114.

32 Loc. cit.

33 Pierre Legrand, „Jameses at Play: A Tractation on the Comparison of Laws“, *The American Journal of Comparative Law* 65, br. 1 (2007.): 80.

34 Metakogniciju se može odrediti kao sposobnost upravljanja vlastitim procesima učenja. (Jennifer A Livingston, „Metacognition: An Overview“, ERIC, dostupno na: <https://eric.ed.gov/?id=ED474273>, pristupljeno 18. studenoga 2020.)

35 Ran Hirschl, „The Question of Case Selection in Comparative Constitutional Law“, University of Toronto Legal Studies Series, Research Paper No. 901700, dostupno na <<http://ssrn.com/abstract=901700>>, pristupljeno 11. studenoga 2020.

36 Günter Frankenberg, „Critical Comparisons: Re-thinking Comparative Law“, *Harvard International Law Journal* 26, br. 2 (1985.): 413.

Upravo kako bi se osiguralo čim sustavnije i pouzdanije rekonstruiranje društvene stvarnosti, pojedini su autori istaknuti zagovornici ranije spomenute interdisciplinarnosti u usporednom ustavnom pravu. Ran Hirschl, pobornik pretvaranja usporednoga ustavnog prava u „ustavne studije“, drži da bi bilo poželjno kad bi došlo do snažnije metodološke konvergencije između prava i srodnih disciplina, posebno političkih znanosti. Na taj se način, smatra on, usporedno ustavno pravo može usmjeriti na utvrđivanje pravno relevantnih uzročno-posljedičnih veza u društvenoj stvarnosti.³⁷ Po Hirschlovu bi sudu usporedno istraživanje ustavnih fenomena time moglo dobiti objašnjavajuću snagu koja mu trenutno nedostaje. Ujedno bi, treba dodati, istraživač mogao dobiti izvanpravno uporište s kojega bi mogao razmotriti pravno rezoniranje bez da istovremeno bude u cjelini uronjen u njega.

Traženje kritičke refleksivnosti tako da se fokus jedne čitave discipline prebaci na empiriju nije prošlo bez kritika. One vjerojatno najuvjerljivije došle su od njemačkih ustavnih teoretičara sklonih pravno istraživanje promatrati kao hermeneutički pothvat usmjeren poglavito na konstrukciju i preispitivanje određenih konceptualnih okvira. Möllers i Birkenkötter tako ističu da konceptualni pristup u pravu nije moguće potpuno isključiti iz istraživanja jer svakom empirijskom radu mora prethoditi promišljanje koje se oslanja na koncepte. Osim toga, konceptualno razmišljanje ima važne prednosti. Pravni koncepti mogu poslužiti kao sredstvo izgradnje alternativne stvarnosti koja, iako je poglavito misaoni konstrukt, može poslužiti kritici postojećega stanja i pružiti smjernice za njegovu promjenu. Za razliku od toga, svođenje usporednih ustavnopravnih istraživanja na empiriju može dovesti do poistovjećivanja onoga što jest i onoga što bi trebalo biti te istraživač ima suženi prostor reagirati kritički i predložiti alternativu.³⁸ Štoviše, kao što ističe Von Bogdandy, pretjerano spajanje ustavnih usporedbi i empirijskih metoda nužno sužava spektar pitanja koja si istraživač može postaviti. Von Bogdandy to ilustrira Hirschlovim propustom da u vlastitoj knjizi pruži razradu teorija po kojima sudovi u svoje odluke unose uzore iz stranoga prava.³⁹ Ista se poteškoća pojavljuje ako za primjer uzmemo bilo koji drugi predmet ustavne teorije. Primjerice, ako želimo protumačiti značenje slobode izražavanja u različitim jurisdikcijama, neće biti dostatno istraživati uzroke i posljedice tih gledišta. Naprotiv, pristup koji bi inzistirao samo na takvom istraživanju možda ne bi uopće registrirao problem tumačenja značenja kao nešto vrijedno našega vremena i pažnje.

Kritičku refleksivnost nije nužno tražiti u drugim disciplinama. Moguće je usmjeriti pažnju na preispitivanje izbora koje vršimo iz intradisciplinarnе perspektive. Jedan je predmet kritike u tom smislu bila usredotočenost teoretičara samo na određene slučajeve, mahom iz *razvijenih* ustavnih demokracija Zapada. Što zbog retoričke i

37 Hirschl, *Comparative Matters: The Renaissance of Comparative Constitutional Law*, Oxford University Press, Oxford, 2014., 227.

38 Christoph Möllers, Hannah Birkenkötter, „Towards a new conceptualism in comparative constitutional law, or reviving the German tradition of the Lehrbuch“, *International Journal of Constitutional Law* 12, br. 3 (2014.): 605 i 607.

39 Armin von Bogdandy, „Comparative Constitutional Law as a Social Science? A Hegelian Reaction to Ran Hirschl’s *Comparative Matters*“, MPIL Research Paper Series No. 2016-09, dostupno na <https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2773738>, pristupljeno 12. studenoga 2020.: 10.

aksiološke snage ideala prosvjetiteljstva, poglavito diobe vlasti i temeljnih prava⁴⁰, što zbog težnje prema njihovoj afirmaciji u desetljećima nakon Drugoga svjetskog rata, zasade nekadašnjih revolucionarnih zbivanja pretvorile su se u „tvorničke postavke“ suvremenih ustavnih demokracija.⁴¹ Uz homogenizirajuće djelovanje funkcionalnoga pristupa usporedbi, koje dominira disciplinom još od pariškoga kongresa iz 1900. godine⁴², usporedno ustavno pravo u bitnome je postalo usporedno zapadnjačko ustavno pravo.

Hirschl ispravno primjećuje da ovakav pristup usporedbi zapravo kao kriterij vrijednosti postavlja konkretne ideale određenoga viđenja konstitucionalizma, koje može biti teško generalizirati.⁴³ Njega prate potke kao što je kozmopolitizam.⁴⁴ Jurisdikcije koje odstupaju od liberalnoga konstitucionalizma⁴⁵ u taj se diskurs uklapaju samo kao nešto drugo, ne kao mjerila sama za sebe. Njih se promatra u svjetlu uspostave ustavne vladavine u *razvijenim* jurisdikcijama. Posljedica je toga da se nešto strano konstitucionalističkoj matici „normalizira“⁴⁶ jer ga se ne priznaje u njegovim posebnostima. Razlike su iritanti koje se preskače, umjesto da upravo oni budu u fokusu pažnje.⁴⁷ Teoretičar se pretvara u konkvistadora tuđega iskustva spreman ovoga odmjeriti samo iz perspektive koju je već dobro uklopio u svoj profesionalni habitus.

Još je jedan prostor za intradisciplinarnu kritičku reflektivnost materija koju se uzima u obzir kad se provodi usporedno ustavno istraživanje. Najveći se broj istraživanja fokusira na „formalne manifestacije konstitucionalizma u praksi“, odnosno tekstove koje stvaraju ustavotvorac, zakonodavac i, posebno, sudovi.⁴⁸ Za razliku od „konstitucionalizma Juga“ koji uvjerljivo portretira Oklopić, zapadnjački konstitucionalizam nije zabavljen „materijalnim konstitucionalizmom“ kao zbirom „političkih tehnologija koje omogućuju dugoročnost velikog, teritorijalnog političkog projekta“.⁴⁹ Uslijed toga za očekivati je da ovako shvaćena usporedba možda neće biti sasvim spremna adekvatno prepoznati ono što nadilazi formalni konstitucionalizam, barem ako istraživanje ima ambiciju zauzeti kritičku perspektivu. Zbog toga i izbor materije koju se poistovjećuje s pravom traži znatnu dozu samosvijesti.

40 Šire o revolucionarnim stečevinama Prosvjetiteljstva u Hannah Arendt, *On Revolution* (New York: The Viking Press, 1962.), 139-215.

41 Tom Ginsburg, Aziz Z. Hug i Mila Versteeg, „The Coming Demise of Liberal Constitutionalism“, *The University of Chicago Law Review* 85, br. 2 (2018.): 239.

42 Günter Frankenberg, *Comparative Constitutional Studies. Between Magic and Deceit* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited, 2018.), 67.

43 Hirschl, *Comparative Matters. The Renaissance of Comparative Constitutional Law*, 206.

44 Tushnet, *Advanced Introduction to Comparative Constitutional Law*, 8.

45 Riječ je o državama koje ne ulaze u krug zapadnih ustavnih demokracija. Skoro se 90% radova iz domene usporednog ustavnog prava objavljenih na engleskom jeziku bavi s deset istih država. (Ginsburg i Dixon, eds., *Comparative Constitutional Law (Research Handbooks in Comparative Law)*, 13.)

46 Frankenberg, *Comparative Constitutional Studies. Between Magic and Deceit*, 76.

47 Loc. cit.

48 Zoran Oklopić, „The South of Western constitutionalism: a map ahead of a journey“, *Third World Quarterly* 37, br. 11 (2016.): 2093.

49 Loc. cit.

Imajući u vidu da je u usporednom ustavnom pravu načelno „dopušteno sve uspoređivati sa svim drugim“, ako se usporedbu i njezina ograničenja dovoljno kvalitetno odredi⁵⁰, čini se ispravnim usporedno ustavno pravo promatrati manje kao jasno definiranu disciplinu s dobro razvijenim i homogenim metodološkim aparatom, a više kao slojevito polje koje kao svoj bitan element traži interdisciplinarnu i intradisciplinarnu kritičku reflektivnost.⁵¹ Od presudnoga je značaja način na koji će se teoretičar pozicionirati naspram svojega pravnog poretka, tuđega pravnog poretka, ali i u konačnici samoga sebe. U nastavku rada ćemo istražiti koji su prostori definiranja obrazovnoga iskustva u skladu s opisanim polazištima.

4. KAKO DIZAJNIRATI OBRAZOVNO ISKUSTVO KRITIČKE REFLEKSIVNOSTI U USPOREDNOM USTAVNOM PRAVU?

U prethodnim je dijelovima rada pružen opis usporednoga ustavnog prava te je kao jedan mogući način tumačenja njegovih središnjih problema ponuđen i pojam kritičke reflektivnosti. U ovom ćemo se dijelu rada usredotočiti na obrazovanje pravnika na polju usporednoga ustavnog prava i to u Republici Hrvatskoj. Naš cilj nije uopćeno prikazivati postojeću prisutnost usporednoga ustavnog prava u hrvatskim studijima prava. Neosporno je da trenutno na našim pravnim fakultetima u Zagrebu, Osijeku⁵² i Splitu⁵³ postoji niz izbornih predmeta u kojima je zahvaćena materija koja pripada toj disciplini. Riječka katedra jedina ne održava takve kolegije te su njezini studenti izloženi stranoj ustavnopravnoj materiji samo u okviru općega kolegija, Ustavno pravo. Umjesto kritike tih postojećih pristupa, ovdje želimo propitati kako bi trebalo izgledati obrazovno iskustvo koje uključuje kritičku reflektivnost u okviru usporednoga ustavnog prava.

Na najosnovnijoj razini valja istaknuti da je kritička reflektivnost tek u rudimentarnom obliku priznata u temeljnoj literaturi posvećenoj ustavnom pravu, koja u svoje okvire uključuje i spoznaje o stranim ustavnim demokracijama. Tri se knjige u tom svojstvu koriste na svim hrvatskim pravnim fakultetima: Smerdelovo *Ustavno*

50 Francois Venter, *Constitutional Comparison: Japan, Germany, Canada and South Africa as Constitutional States* (Capetown: Juty & Co, Ltd, 2000.), 44-45.

51 Ova je tvrdnja bliska određenju usporednog ustavnog prava kao „dinamične interpretativne i diskurzivne discipline“. (Ruti Teitel, „Book Review. Comparative Constitutionalism in a Global Age“, *Harvard Law Review* 117, br 8 (2004): 2584-2585.)

52 Puni popis kolegija Katedre za ustavno pravo Pravnog fakulteta u Zagrebu dostupan je ovdje: <https://www.pravo.unizg.hr/USTP/predmeti> (pristupljeno 18. studenoga 2020.). Iz njega je razvidno da Katedra održava niz predmeta koji se bave usporednim ustavnim pravom općenito, ali i niz kolegija koji su usredotočeni na pojedine teme i u sebi uključuju usporednopravni pristup, kao što je predmet Izvanredna stanja u komparativnom ustavnom pravu ili pak Mjere afirmativne akcije u poredbenom ustavnom pravu. Na Pravnom fakultetu u Osijeku održava se kolegij Poredbeno ustavno pravo, i to kao obvezni predmet: <https://www.pravos.unios.hr/katedra-ustavnih-i-politickih-znanosti/poredbeno-ustavno-pravo> (pristupljeno 18. studenoga 2020.).

53 Za više informacija vidi <https://bit.ly/3IVBRJy> (pristupljeno 18. studenoga 2020.).

uređenje europske Hrvatske⁵⁴, Bačićevo *Ustavno pravo: Teorija i interpretacija*⁵⁵ uz pripadajuće *Ustavno pravo Republike Hrvatske*⁵⁶ koje služi kao priručnik za vježbe. U Osijeku se koristi i udžbenik Sokola i Smerdela, *Ustavno pravo*⁵⁷. Svi ti udžbenici koriste iste poteze u svojem pristupu stranim ustavnopravnim poretcima. Prvo, na razini usporedne pravne povijesti, materijal iz drugih država koristi se kako bi se ilustrirao povijesni razvoj političkih ideja i institucija.⁵⁸ Nadalje, primjeri iz drugih jurisdikcija koriste se u sklopu pojedinih cjelina, ne bi li se ilustrirale varijacije pozitivnopravnoga uređenja individualnih pitanja. Primjerice, redovito se uspoređuje ustrojstvo predsjedničkoga režima naspram onoga parlamentarnog te se u tom pogledu kao ogledne primjere koristi Sjedinjene Američke Države i Ujedinjeno Kraljevstvo.⁵⁹ Smerdelov udžbenik iz 2013. godine u prvoj svojoj polovici isto tako koristi usporedni materijal pri čemu Smerdel ističe kako je važno osvijestiti da sudske odluke nisu jedini izvor spoznaje.⁶⁰ Konkretni usporedni pristup koji se ne bi oslanjao isključivo na sudske presude, međutim, nije eksplicitno razrađen. Ovo ne znači da se ne prenose iskustva drugih država, već da ista služe poglavito kao sredstva ilustracije, a ne sustavne komparacije kao i da autor udžbenika ne iznosi kako se metodološki postavlja prema zadatku uspoređivanja.

Ukratko opisana građa svakako ispunjava svoju elementarnu svrhu jer ipak se radi o udžbenicima namijenjenima studentima koji se po prvi puta susreću s materijom ustavnoga prava uopće. Njima osvrt na strano pravo može proširiti elementarno poznavanje discipline. Međutim, ako se inzistira na razvijanju prostora kritičke refleksivnosti, neće biti dostatni čisto povijesni prikazi ili fragmentarne crtice razasute po pojedinim cjelinama. Naime, sa studentima je potrebno istražiti sitne niti koje spajaju i razdvajaju različite pravne sustave pri čemu težište treba biti na tome da studenti mogu samostalno promišljati o materiji, a takvih se pitanja za refleksiju u udžbenicima ne nalazi.

Relativno je jednostavno povećati kvantitativnu prisutnost usporednoga ustavnoga prava, primjerice, uvođenjem novih općih ili specijaliziranih kolegija, organiziranjem seminara ili vježbi i tome slično. Ovo, naravno, pod uvjetom da je nastavnik spreman platiti visoku cijenu koju usporedno ustavno pravo nameće, poglavito u savladavanju stranoga jezika potrebnoga da bi se strano pravo rudimentarno razumjelo, a onda i strane pravne logike te kulture koja se vanjskom promatraču može činiti potpuno neprovidnom.⁶¹ Međutim, kvalitativno snaženje prisutnosti ove discipline drugo je

54 Zagreb: Narodne novine d.d., 2013. U vrijeme pisanja ovog rada izašlo je novo, revidirano izdanje.

55 Split: Pravni fakultet u Splitu, 1995.

56 Split: Pravni fakultet u Splitu, 2005.

57 Zagreb: Pravni fakultet u Zagrebu, 2006.

58 Vidi, primjerice, Bačić, *Ustavno pravo: teorija i interpretacije*, 29.-31., 104.-108., 119.-122., 130.-134., 182.-184., 204.-226., 239.-249. i dr.

59 Branko Smerdel, Smiljko Sokol, *Ustavno pravo*, Četvrto izdanje, (Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2006.), 327-370.

60 Branko Smerdel, *Ustavno uređenje europske Hrvatske*, Narodne novine, Zagreb, 2013., 228-229.

61 Vicki Jackson, „Comparative Constitutionalism, Legal Education, and Civic Attitudes: Reflections in Reponse to Professors Krotoszynski and Law“, *Alabama Law Review* 66, br. 1

pitanje. Kao što smo ranije već naznačili, ovo je problem i u usporednim ustavnim istraživanjima te je stoga otvoreno pitanje kako se isti može prevladati u dizajniranju obrazovnoga iskustva za studenta.

Kad razmatramo mogućnost razvijanja kritičke reflektivnosti u usporednom ustavnom pravu, treba voditi računa o primjerenosti njezina uvođenja s obzirom na širi kontekst pravnoga obrazovanja u Republici Hrvatskoj. Njega nalazimo u ishodima projekta *Iurisprudentia* čija je svrha bila utvrditi odnos postojećih programa studija prava i zahtjeva tržišta rada.⁶² U tom je smislu dovoljno u najsazetijim crtama istaknuti kako su kompetencije koje se od pravnika očekuju u projektu podijeljene u dvije najveće skupine, opće i stručne.⁶³ Istraživanjem je utvrđeno veće zadovoljstvo općim kompetencijama, kao što je pisanje različitih dokumenata te „kritičko razmatranje tuđih i vlastitih ideja“, dok su ispitani poslodavci bili najmanje zadovoljni razvojem stručnih kompetencija u što se uključuje i slabu sposobnost studenata za snalaženje u međunarodnim pravnim propisima.⁶⁴ Nadalje, važnom je ocijenjena i sposobnost „emocionalnoga rada“, „odnosno upravljanje odnosima s ljudima“⁶⁵. Ovaj ishod projekta korelira s rastućim značajem emocionalne inteligencije koju se kao bitnom i nedostatno istraženom opširnije razlaže u psihološkoj literaturi.⁶⁶ Ovdje se ne možemo tome posvetiti, već nastavljamo s raspravom o usporednom ustavnom pravu. Prateći logiku prethodnoga dijela ovoga rada, osvrnut ćemo se na interdisciplinarnu i intradisciplinarnu mogućnosti unošenja kritičke reflektivnosti u hrvatsko pravno obrazovanje s obzirom na kompetencije koje se od pravnika očekuju.

Interdisciplinarno gledano, bilo bi moguće u studij uključiti predmet koji bi, uz pravnu perspektivu, uključivao metodologiju druge discipline, poglavito političkih znanosti. Takav pristup za sobom povlači dva bitna problema. Prije svega, osim već citirane Hirschlove knjige⁶⁷ ne postoji lako dostupna literatura koja bi studenta uvela u takav tip interdisciplinarnosti. Ovo ne znači da nema istraživanja koja su na taj način provedena⁶⁸, već da nema puno literature uvodnoga tipa koja bi bila prilagođena studentima integriranoga preddiplomskog i diplomskog studija. Takav bi sadržaj stoga bilo lakše uvesti na poslijediplomske studije kao metodološki predmet i uz suradnju nastavnika prava i teoretičara drugih disciplina. Činjenica da bi u najvećoj mjeri studenti nižih razina studija bili isključeni iz takvoga podučavanja ne bi oslabila usvajanje relevantnih pravničkih kompetencija. Polaznici preddiplomskih

(2014.): 159.; Tushnet, *Advanced Introduction to Comparative Constitutional Law*, 5.

62 *Iurisprudentia. Unapređenje kvalitete obrazovanja na pravnim fakultetima osječkog, riječkog i splitskog sveučilišta*, zaključna projektna publikacija, dostupna na: <https://www.pravos.unios.hr/iurisprudentia/-19-07-2016>, pristupljeno 24. studenoga 2020., u daljnjem tekstu: *Iurisprudentia* - publikacija, str. 10.

63 *Iurisprudentia* – publikacija, str. 45.

64 *Ibid.*, str. 45-46 i 100.

65 *Ibid.*, str. 53.

66 Vidjeti primjerice: Daniel Goleman, *Emocionalna inteligencija* (Zagreb: Mozaik knjiga, 1997.); *Id.*, *Working with Emotional Intelligence* (New York: Bantam Books, 1998.); Travis Bradberry, Jean Graves, *Emotional Intelligence 2.0* (San Diego: TalentSmart®, 2009.) i dr.

67 Vidi supra, bilj. 36.

68 Vidi, primjerice Zachary Elkins, Tom Ginsburg i James Melton, *The Endurance of National Constitutions*, (New York: Cambridge University Press, 2009.).

i diplomskih studija u svakom bi slučaju mogli biti izloženi relevantnim ishodima pojedinih interdisciplinarnih istraživačkih projekata u suženom okviru individualnih nastavnih cjelina, posebno seminara iz ustavnoga prava i u mjeri u kojoj se to podudara s ishodima učenja predmeta.

S druge strane, prostori za intradisciplinarno razvijanje kritičke reflektivnosti nisu nužno ograničeni na poslijediplomske studije, iako bi načelno zahtijevali bitno drukčiji pristup stranom ustavnom pravu od postojećega. Kao što smo već ranije vidjeli, druge pravne poretke u postojećoj se središnjoj literaturi opisuje više kao postojeće ishode koje se zatim može uspoređivati. Pristup kritičke reflektivnosti mogao bi se otvoriti tako da se izloži ukorijenjenost tih ishoda u njihovu kontekstu i to ne kao materiju koju treba napamet naučiti, već kao oblik preispitivanja vlastita pravničkog obrazovanja i iskustva s obzirom na ono strano. Pritom bi valjalo prikazati liberalni konstitucionalizam kao jedan postojeći oblik ustavne vladavine i omogućiti jasnu spoznaju njegovih obilježja te njihove uvjetovanosti zapadnjačkim iskustvom, ali i odmaknuti raspravu samo od sudske prakse. Primjer takvoga pristupa nalazimo u Frankenbergovu kritičkom udžbeniku usporednoga ustavnog prava⁶⁹, a istoga bi bilo moguće emulirati i u hrvatskim uvjetima.

Ovakav načelno intradisciplinarni pristup ne traži baratanje metodološkim aparatom druge discipline te je stoga daleko pogodniji i studentima integriranoga preddiplomskog i diplomskog studija prava, a moguće ga je ostvariti u dvama temeljnim oblicima. Prvo, moguće je uzeti pojedine uže teme usporednoga ustavnog prava kao što je govor mržnje te ući u dubinu njegova uređenja u dvjema različitim jurisdikcijama. Ovo bi bilo moguće izvesti već i u okviru općega kolegija ustavnoga prava. Na ambicioznijoj je razini moguće uvesti i izborni predmet koji bi bio motiviran izloženom intradisciplinarnom kritičkom reflektivnošću. Ne bi li se izbjeglo da takav predmet postane puko memoriziranje kritičkih perspektiva usporednoga ustavnog prava, predmet bi trebalo u svakoj akademskoj godini usmjeriti na određeni problem i od samih studenata tražiti da isti postave u okviru komparativnoga konstitucionalizma. Time bi se manje naglaska stavilo na širinu materijala i vrlo općenitu i površnu usporedbu kojoj su studenti i tako izloženi kad se sa stranim ustavnim pravom susreću u okviru općega kolegija iz ustavnoga prava. Puno bi se više naglaska stavilo na kvalitativno udublјivanje u određeni problem.

Imajući u vidu da bi i ovo još uvijek tražilo značajan angažman od svih uključenih u predmet, posebno od nastavnika, ostaje nam za razmotriti koje bi bile očekivane koristi takvoga pristupa. Na jednoj elementarnoj razini, studentima bi se omogućilo stjecanje iskustva u radu s potpuno stranim pravnim izvorima i argumentima. Podsjećamo da je jedan od problema uočenih u projektu *Iurisprudentia* bilo upravo slabo baratanje studenata izvorima međunarodnoga i europskoga prava. Za očekivati je da bi promijenjenim pristupom usporednom ustavnom pravu studenti imali barem nešto više samopouzdanja u oslanjanju na strana pravna vrela. Što se kritičke reflektivnosti tiče, studenti bi mogli očekivati dvije koristi. Prvo, kod njih bi se moglo produbiti razumijevanje vlastitoga prava. Kao što Tushnet ističe, naše

69 Vidi Günter Frankenberg, *Comparative Constitutional Studies. Between Magic and Deceit*, Edward Elgar Publishing Limited, Cheltenham, 2018.

je razmišljanje počesto opterećeno lažnom nužnošću, idejom da je za naš pravni poredak konstitutivno ono što ga u konačnici uopće ne održava na životu.⁷⁰ Dubinsko razumijevanje nekoga problema iz perspektive usporednoga ustavnog prava može nam pomoći u razbijanju te lažne nužnosti.⁷¹ Drugo, i možda još važnije, snaženje kritičke refleksivnosti može nas udaljiti od pretjerane poistovjećenosti s našim pravnim poretom, koju Kommers označava kao jednu vrstu etnocentrizma.⁷² To ponovno omogućuje polaznicima studija promatranje prava s kritičke distance i usprkos tomu što su tijekom čitavoga studiranja kontinuirano i razumljivo izloženi poglavito logici svojega pravnog poretka.

5. ZAKLJUČAK

Središnji je cilj ovoga rada bio određivanje kritičke refleksivnosti kao potencijalne ideje vodilje usporednoga ustavnog prava te propitivanja načina na koji se istu može naglasiti u hrvatskom obrazovnom kontekstu. S ovim je pitanjima bila povezana glavna briga koja je motivirala izradu ovoga teksta. Prenosi li se studentima u postojećem ustavnom usporednom obrazovanju ujedno i osiromašeno razumijevanje stranoga ustavnog prava? Pretpostavljajući da je tomu tako, zanimalo nas je i jesu li gubitci do kojih dolazi neprihvatljivi iz gledišta vladajuće paradigme pravnoga obrazovanja.

Kao što je već naglašeno, trenutno stanje ne daje nam osnove za zaključak da se u hrvatskom podučavanju usporednoga ustavnog prava inzistira na kritičkoj refleksivnosti. Taj se, uvjetno rečeno, propust, čini se, ni ne može prepoznati kao značajan gubitak na razini pravničkih kompetencija koje su već prepoznate kao poželjne. Završeni student prava može interpretirati većinu pravnih izvora i obavljati relevantne stručne poslove bez da se ikad zapitao, primjerice, čemu služi jamstvo republikanske vlasti u francuskom i saveznom američkom ustavu. Usprkos tomu, čini se da hrvatski studenti prava nisu dovoljno otvoreni osvrtanju na neke pravne izvore koji se zapravo i ne mogu smatrati stranima jer se i primjenjivo međunarodno pravo i, posebno, europsko pravo, mogu smatrati dijelom hrvatskoga pravnog poretka.⁷³ Upravo u tome i jest potencijal usporednoga ustavnog prava. Iako teško da može biti cjelovito rješenje problema, svakako je za očekivati da, zbog naglaska na stranom pravu, može pojačati barem te deficitarne kompetencije. U konačnici, ta disciplina može natjerati studenta na napuštanje zone poznatoga i izložiti ga drukčijem načinu

70 Tushnet, *Advanced Introduction to Comparative Constitutional Law*, 1.

71 Hirschl, *Comparative Matters: The Renaissance in Comparative Constitutional Law*, 235.

72 Donald P. Kommers, „Comparative Constitutional Law: Casebooks for a Developing Discipline“, 57 *Notre Dame L. Rev.* 642 (1982) (book review): 655. https://scholarship.law.nd.edu/law_faculty_scholarship/1394/?utm_source=scholarship.law.nd.edu%2Flaw_faculty_scholarship%2F1394&utm_medium=PDF&utm_campaign=PDFCoverPages (pristupljeno 29. listopada 2020.)

73 Vidi u tom smislu čl. 134 i 141.c Ustava Republike Hrvatske, Narodne novine, broj 56/90, 135/97, 8/98 [pročišćeni tekst], 113/00, 124/00 [pročišćeni tekst], 28/01, 41/01 [pročišćeni tekst], 55/01 [ispravak], 76/10, 85/10 [pročišćeni tekst] i Promjena Ustava RH (narodna ustavotvorna inicijativa), NN br. 5/2014 Odluka Ustavnog suda broj SuP-O-1/2014.

promišljanja o pravu. Nadalje, možda bi suočavanje s drukčijim ujedno pomoglo u informiranijem razmatranju drugoga i drukčijega čime se potencijalno može doprinijeti i socijalnim vještinama budućih pravnika.

Središnja je prepreka uvođenju usporednoga ustavnog prava kao prostora kritičke refleksivnosti, međutim, u tome što je naše pravno obrazovanje usmjereno dominantno na razvijanje profesionalnih kompetencija koje su neposredno iskoristive na tržištu rada. Zbog toga je vjerojatno da će se usporedno ustavno pravo teško afirmirati kao disciplina koja treba snažiti druge, uvjetno rečeno, mekše sposobnosti budućih pravnih profesionalaca kao što je njihov kapacitet promišljanja vlastitoga profesionalnog identiteta. Pitanje je, naravno, i koliko se takvo što može gajiti u trenutnom obrazovnom sustavu. Ono je ipak preširoko da bismo se u njega dublje upuštali.

Matija Miloš, Ph. D., postdoctoral researcher
Luka Brajković, student
University of Rijeka, Faculty of Law

THE VALUE OF TEACHING COMPARATIVE CONSTITUTIONAL LAW IN DEVELOPING THE COMPETENCIES OF CONTEMPORARY LAW GRADUATES

Summary

While the law is traditionally understood as a discipline dominantly restricted to boundaries of individual legal orders, contemporary law professionals are increasingly expected to get their bearings in contexts that may not be reduced only to the law of their native country. In this light, there is a need to educate law professionals who are capable of understanding foreign law and communicating with their colleagues involved in the creation and application of this law. In this paper, we want to explore the role comparative constitutional law may have in this broader project. The rich literature on comparative constitutionalism is already providing ample exciting projects, critiques and methodological innovations. While we are not able to describe all the complexities of this discipline, we point to its central features and argue that the core demand it places before its practitioners is critical reflexivity. We then ask what are the educational experiences that may further this quality in students in the Croatian context. We conclude by arguing that, while law students' metacognitive abilities might benefit from comparative constitutional law, the discipline remains underused in this regard.

Keywords: comparative constitutional law, competencies of law professionals, legal education.

LITERATURA

1. Arendt, Hannah, *On Revolution*. New York: The Viking Press, 1962.
2. Bačić, Arsen, *Ustavno pravo Republike Hrvatske*, Drugo izdanje, Split: Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu, 2006.
3. Bačić, Arsen, *Ustavno pravo: Teorija i interpretacija*, Split: Pravni fakultet u Splitu, 1995.
4. Bačić, Petar, „Drugi dom – stanje, poslanje, perspektive“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 44, br. 1 (2007): 87-104.
5. Bartole, Sergio, „Comparative Constitutional Law-an Indispensable Tool for the Creation of Transnational Law“, *European Constitutional Law Review*, vol. 13, br. 4 (2017): 601-610.
6. *Black's law dictionary*, izmijenjeno 4. izdanje, St. Paul: West Publishing Co., 1968.
7. Bradberry, Travis i Jean Graves, *Emotional Intelligence 2.0*. San Diego: TalentSmart®, 2009.
8. Choudhry, Sujit, ed., *Migration of Constitutional Ideas*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

9. Elkins, Zachary, Ginsburg, Tom i Melton, James, *The Endurance of National Constitutions*. New York: Cambridge University Press, 2009.
10. Frankenberg, Günter, *Comparative Constitutional Studies. Between Magic and Deceit*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited, 2018.
11. Frankenberg, Günter, „Critical Comparisons: Re-thinking Comparative Law“, *Harvard International Law Journal* 26, br. 2 (1985.): 411-455.
12. Gardašević, Đorđe, „Američka iskustva – promišljanje europske budućnosti“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 66, br. 1 (2016.): 61-86
13. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: Veselin Masleša: Svjetlost, 1989.
14. Ginsbrug, Tom i Rosalind Dixon, eds., *Comparative Constitutional Law (Research Handbooks in Comparative Law)*, Cheltenham (UK): Edward Elgar Publishing, 2011.
15. Ginsburg, Tom, Hug, Aziz Z. i Mila Versteeg, „The Coming Demise of Liberal Constitutionalism“, *The University of Chicago Law Review* 85, br. 2 (2018.): 239-255.
16. Goleman, Daniel, *Emocionalna inteligencija*. Zagreb: Mozaik knjiga, 1997.
17. Goleman, Daniel, *Working with Emotional Intelligence*. New York: Bantam Books, 1998.
18. Hirschl Ran, *Comparative Matters: The Renaissance of Comparative Constitutional Law*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
19. Hirschl, Ran, „The Rise of Comparative Constitutional Law: Thoughts on Substance and Method“. Pristup 15. listopada 2020. <https://www.jura.uni-hamburg.de/media/ueber-die-fakultaet/personen/albers-marion/seoul-national-university/course-outline/hirschl-2008-the-rise-of-comperative-constitutional-law-pdf.pdf>
20. Hirschl, Ran. „The Question of Case Selection in Comparative Constitutional Law“, *University of Toronto Legal Studies Series, Research Paper No. 901700*. Pristup 11. studenoga 2020. <http://ssrn.com/abstract=901700>
21. Horvat Vuković, Ana, *Pravno uređenje pozitivne diskriminacije kroz poseban osvrt na primjer Indije*, Zagreb: Hrvatska udruga za ustavno pravo, 2015.
22. Hrvatski jezični portal. Pristup 29. listopada 2020. http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=elhuURc%3D
23. Struna – hrvatsko strokovno nazivlje: Krpež. Pristup 29. listopada 2020. <http://struna.ihjj.hr/naziv/krpez/25146/>
24. Kurikul: Parlamentarno pravo Republike Hrvatske i poredbeno – Pravni fakultet u Splitu. Pristup 18. studenoga 2020. <https://bit.ly/3IVBRJy>
25. Popis kolegija koje izvode članovi katedre za ustavno pravo Pravnog fakulteta u Zagrebu. Pristup 18. studenoga 2020. <https://www.pravo.unizg.hr/USTP/predmeti>
26. Kurikul: Poredbeno ustavno pravo – Pravni fakultet u Osijeku. Pristup 18. studenoga 2020. <https://www.pravos.unios.hr/katedra-ustavnih-i-politickih-znanosti/poredbeno-ustavno-pravo>
27. Iurisprudentia. Unapređenje kvalitete obrazovanja na pravnim fakultetima osječkog, riječkog i splitskog sveučilišta - zaključna projektna publikacija. Pristup 24. studenoga 2020. <https://www.pravos.unios.hr/iurisprudentia/-19-07-2016>
28. Jackson, Vicki, „Comparative Constitutionalism, Legal Education, and Civic Attitudes: Reflections in Reponse to Professors Krotoszynski and Law“, *Alabama Law Review* 66, br. 1 (2014.): 155-168.
29. Kommers, Donald P., „Comparative Constitutional Law: Casebooks for a Developing Discipline“, *Notre Dame Law Review*, vol. 57, br. 4 (1982): 642-657.
30. Kostadinov, Biljana, „Načelo jasnoće referendumskog pitanja u Europi i SAD-u“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 65, br. 1 (2015.): 66-82.
31. Kostadinov, Biljana, „Referendum građanske inicijative“. u: *Referendum narodne inicijative u Hrvatskoj i Sloveniji*, ur. Robert Podolnjak, Branko Smerdel, 119-147. Zagreb: Hrvatska udruga za ustavno pravo, 2014.

32. Kostadinov, Biljana, „Ustavni identitet”, u: *Dvadeseta obljetnica Ustava Republike Hrvatske*, ur. Arsen Bačić, 305-337. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2011.
33. L Ng, Stella, Sarah R Wright i Ayelet Kuper, „The Divergence and Convergence of Critical Reflection and Critical Reflexivity: Implications for Health Professionals Education“, *Academic Medicine* 94, br. 8 (2019.): 1122-1128.
34. Legrand, Pierre. Jameses at Play: A Tractation on the Comparison of Laws“, *The American Journal of Comparative Law* 65, br. 1 (2007.): 1-132.
35. Legrand, Pierre. „The Impossibility of „Legal Transplants““, *Maastricht Journal of European and Comparative Law* 4, br. 2 (1997.): 111-124.
36. Jennifer A Livingston, „Metacognition: An Overview“, ERIC. Pristup 18. studenoga 2020. <https://eric.ed.gov/?id=ED474273>
37. Miloš, Matija, *Ustrojstvo i učinak građanskih inicijativa u kontekstu koncepta predstavljanja – doktorski rad*, Zagreb: Pravni fakultet u Zagrebu, 2019.
38. Möllers Christoph i Hannah Birkenkötter. „Towards a new conceptualism in comparative constitutional law, or reviving the German tradition of the Lehrbuch“, *International Journal of Constitutional Law* 12, br. 3 (2014.): 603-625.
39. Oklopčić, Zoran, „The South of Western constitutionalism: a map ahead of a journey”, *Third World Quarterly* 37, br. 11 (2016.): 2080-2097.
40. Peters, Anne i Klaus Armingeon, „Introduction – Global Constitutionalism from an Interdisciplinary Perspective“, *Indiana Journal of Global Legal Studies* 16, br. 2 (2009): 385-396.
41. Polić, Ladislav, *O razvoju demokratske misli*. Zagreb: Tisak Dioničke tiskare, 1918.
42. Rosenfeld, Michel i Andrés Sajó, eds., *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
43. Slaughter, Anne-Marie, „Judicial Globalization“, *Virginia Journal of International Law* 40, br. 4 (2000): 1103-1124.
44. Smerdel, Branko i Smiljko Sokol, *Ustavno pravo*, Četvrto izdanje, Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2006.
45. Smerdel, Branko, *Ustavno uređenje europske Hrvatske*. Zagreb: Narodne novine d.d., 2013.
46. Teitel, Ruti, „Book Review. Comparative Constitutionalism in a Global Age”, *Harvard Law Review* 117, br 8 (2004): 2570-2597,
47. Tushnet, Mark, *Advanced Introduction to Comparative Constitutional Law*, 2nd edition. Cheltenham (UK): Edward Elgar Publishing, 2014.
48. Tushnet, Mark, „The Possibilities of Comparative Constitutional Law“, *The Yale Law Journal*, vol. 108., 1225-1309.
49. Ustav Republike Hrvatske, Narodne novine, broj 56/90, 135/97, 8/98 [pročišćeni tekst], 113/00, 124/00 [pročišćeni tekst], 28/01, 41/01 [pročišćeni tekst], 55/01 [ispravak], 76/10, 85/10 [pročišćeni tekst] i Promjena Ustava RH (narodna ustavotvorna inicijativa), NN br. 5/2014 Odluka Ustavnog suda broj SuP-O-1/2014.
50. Venter, Francois, *Constitutional Comparison: Japan, Germany, Canada and South Africa as Constitutional States*. Capetown: Juta & Co, Ltd, 2000.
51. von Bogdandy, Armin, „Comparative Constitutional Law as a Social Science? A Hegelian Reaction to Ran Hirschl’s Comparative Matters“, MPIL Research Paper Series No. 2016-09. Pristup 12. studenoga 2020. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2773738
52. Zucca, Lorenzo, „Montesquieu, Methodological Pluralism and Comparative Constitutional Law“, *European Constitutional Law Review*, vol. 5, br. 3 (2009): 481-500, 2009.